

УДК [94:323.13](477)

І. М. Петренко

ЄЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ (1832–1890) В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)

У статті аналізуються дослідження, присвячені відомій українській шляхтянці, меценатці, громадській діячці, одній з фундаторів Товариства імені Т.Шевченка у Львові Єлизаветі Іванівні Милорадович (1832–1890).

Ключові слова: Єлизавета Милорадович, полтавська громада, недільна школа, благодійництво, суспільно-політичний рух, Товариство імені Т.Шевченка у Львові.

Еволюція суспільства, його стабільність тісно пов'язані з особистістю взагалі й особистостями жінки та чоловіка зокрема. Відтак стратегія розвитку XXI ст. спрямована на утворення основ гендерної рівноваги, гендерної демократії і статевої збалансованості в соціумі. Забезпечення гендерного паритету – не абстрактна мета, а важливе завдання. Воно потребує нового мислення, коли стереотипні уявлення про жінок і чоловіків не обмежують їхньої свободи вибору, а розвиток розглядається як процес розширення свободи вибору для представників обох статей. Забезпечення на практиці жінкам і чоловікам рівних прав і можливостей, рівного доступу до ресурсів має стати важливим і рішучим кроком уперед на шляху розбудови демократичного суспільства.

Невіддільною частиною історії українського народу є політично і соціально активна жінка. Проте, як це не парадоксально, у цьому аспекті вона нам майже не відома. Нові реалії сучасного життя (запровадження гендерної освіти, гендерні дослідження тощо) змушують по-новому поглянути на роль жінки в історії. Сьогоднішнє прагнення створити демократичне українське суспільство, яке б усвідомлювало себе цілісною нацією, вимагає повернення жінки в історію нашого народу.

Неординарною постаттю в історії України, зокрема Полтавщини, постала Єлизавета Милорадович із роду Скоропадських. Спеціальних узагальнюючих праць із студіювання постаті видатної краянки в українському суспільно-політичному русі 60-90-х років XIX ст. у вітчизняній історіографії досі немає, проте окремі аспекти даної проблеми розглядалися в працях дослідників. Їх сукупність дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з'ясувати основні тенденції її розвитку.

Метою даної статті є з'ясування стану наукової розробки питання про постать Єлизавети Милорадович, виявлення позиції щодо неї представників дореволюційної, радянської і сучасної історіографії, а також характеристика ставлення до діячки з боку представників зарубіжної української історичної науки.

З огляду на специфіку дослідження проблеми, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали вчені, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, кадровий потенціал істориків, оволодіння ними методикою наукового пізнання, особливості роботи з джерелами, рівень теоретичного осмислення студійованих питань чітко простежуються три хронологічні періоди: 1) друга половина XIX ст. – 1917 рр.; 2) 1918 р. – кінець 80-х рр. XX ст.; 3) з початку 90-х рр. XX ст. до сьогодення.

Починаючи аналіз праць першого хронологічного періоду, слід зазначити, що сучасники Є.І.Милорадович високо оцінювали участь графині в українському суспільно-політичному і культурницькому русі. Більшість розвідок присвятив цій постаті її офіційний біограф, товариш і колега по участі в полтавській громаді, письменник, перекладач, громадський діяч Олександр Якович Кониський [1]. Учений високо цінував Єлизавету Милорадович, захоплювався її добрими справами на ниві розвитку української освіти, благодійницької діяльності і культури. О.Я.Кониський був автором некрологу діячки, в якому наголосив: «Так хто-ж з чесних Русинів по цілій Україні від Дону до Тиси не поклониться перед пам'яттю Милорадовички і не скаже укупі: «Спасибі, мамо, спасибі навіки! Земля тобі пером!» [2]. Однак, праці дослідника містять деякі неточності і розбіжності, зокрема, в хронології певних дат із біографії Є.І.Милорадович. Незважаючи на це, доробок О.Я.Кониського наповнений важливим матеріалом для дослідника, який відсутній в інших джерелах. Слід назвати його спогади «Из воспоминаний старого полтавца» [3], де йдеться про відкриття в Полтаві чоловічих і жіночих недільних шкіл, а також видання книг українською мовою і викладання нею в школах та роль у цьому процесі графині Є.І.Милорадович.

Олексій Іванович Хропаль – службовець городищенського заводу, зять цукрозаводчика Федора Симиренка на сторінках львівського літературно-наукового часопису надрукував некролог про Є.І.Милорадович. У ньому автор подав короткі біографічні відомості громадської діячки, високо оцінив її внесок у розвиток української освіти й особливо підкреслив її значення як фундаторки товариства імені Шевченка: «А доки що – нехай її земля пером, а Україні-Русі пошли Боже більш таких добродійок з посеред українських багатирів; най би вони таким чином, хоч потроху спокутували гріхи проти народу» [4, с.58].

Видатний український історик і політик Михайло Сергійович Грушевський на сторінках всеукраїнського літературного і наукового часопису «Літературно-науковий вісник» надрукував статтю про історію Наукового товариства імені Шевченка, в якій подав портрет Єлизавети Милорадович як одного з фундаторів товариства. Слід зауважити, що у статті він конкретно не сказав про те, що саме Єлизавета Іванівна пожертвувала 9 тисяч гульденів на влаштування товариства, а зазначив, що це були зібрані кошти. М.С.Грушевський зазначив, що «ініціатива створення Товариства імені Шевченка вийшла від кількох патріотів з російської України» [5, с.184], не назвавши їх імена. Однак в іншій своїй статті учений

конкретизував, що на заснування Товариства імені Шевченка О.Кониський дав своїх 1 тисячу рублів і «значнішими датками причинилися Є.Милорадович і М.Жученко» [6, с.23].

Український філолог-славист, літературознавець, письменник і громадський діяч Кирило Йосипович Студинський, досліджуючи взаємини Галичини і Східної України у 60-70-ті роки XIX ст., не оминув своєю увагою і постать Єлизавети Милорадович. Учений так охарактеризував її: «<...>треба мені згадати з щирою пошаною велику українську громадянку, світову жінку, що своїм княжим даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі<...>» [7, с.37]. К.Й.Студинський з'ясував обставини перебування Є.І.Милорадович у Львові і спілкування з політичним діячем, композитором, журналістом і педагогом Анатолієм Климовичем Вахнянином. Виявилось, що громадські діячі були близькими по духу, їхні погляди багато в чому збігалися. К.Й.Студинський навів спогади А.К.Вахнянина про зустрічі з Єлизаветою Іванівною. Крім того, автор статті високо оцінив учинок графині Милорадович щодо влаштування Товариства у Львові для розвитку і підтримки українського слова. Зокрема, йдеться про її пожертву для організації друкарні.

Очевидно, найґрунтовніше дослідження про діяльність полтавської громади та біографії її учасників здійснив український історик Михайло Гніп у праці «Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада». Автор, спираючись на багатий архівний матеріал, епістолярну спадщину, мемуари, проаналізував суспільно-політичну ситуацію в Полтаві в другій половині XIX ст., детально зупинившись на громаді. Учений високо оцінив діяльність у ній Єлизавети Милорадович, зокрема, її подвижництво й ініціативність у створенні жіночих і чоловічих недільних шкіл, благодійництво, небайдужість до вирішення нагальних питань суспільно-політичного життя, її патріотичну позицію. М.Гніп згадав і про ідею громадської діячки щодо відновлення українського гетьманства. Ці плани він прокоментував так: «Пояснення цілком імовірне. Виявляє воно наївно-романтичний світогляд Милорадовички, химерні пережитки автономізму колишньої козацької старшини, його останній прояв у XIX ст.» [8, с.49].

Величезною заслугою даної праці є те, що вона містить унікальні фотографії Єлизавети Іванівни Милорадович, її маєтку у центрі Полтави, а також могили діячки, її чоловіка Льва Григоровича Милорадовича та доньки Олександри на території цвинтаря Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Завдяки цій фотографії і вдалося відшукати місце її поховання.

Журналіст офіційної урядової газети «Полтавские губернские ведомости» за 1854 рік, характеризуючи меценатську діяльність жінок у роки Кримської війни (1853-1856 рр.), серед інших краянок-благодійниць відводить важливу роль і Єлизаветі Милорадович, підкреслюючи її бажання допомогти армії [9]. Зокрема, жінки, серед яких і графиня Милорадович, організували благодійний бал, на якому зібрали чималу кількість пожертв на потреби фронту.

Енциклопедичні довідки про рід Милорадовичів, зокрема, Є.І.Милорадович та її соратників по полтавській громаді (як-от, О.І.Строніна), включені у праці відомих істориків Вадима Львовича Модзалевського і Івана Францовича Павловського [10]. Так, у третьому томі своєї ґрунтовної праці «Малороссийский родословник» В.Л.Модзалевський подав точну дату народження й одруження (у багатьох працях дослідників вони сплутані) графині, відомості про її статки тощо. Полтавський історик і громадський діяч І.Ф.Павловський у своєму короткому біографічному словнику подав коротку біографію видатної землячки.

Отже, історіографічний доробок періоду другої половини XIX – до 1917 року містить важливі і, можна сказати, унікальні відомості про Є.І.Милорадович. Деякі дослідники були особисто знайомі з графинею, займалися однією справою (наприклад, учасник полтавського громадського руху О.Я.Кониський), або були її сучасниками, як О.І.Хропаль, М.С.Грушевський, К.Й.Студинський, А.К.Вахнянин. Усі вони, без винятку, високо оцінювали постать цієї непересічної особистості, справжньої української патріотки, яка виявила активну позицію в суспільно-політичному русі. Особливо вчені підкреслювали її благодійництво, участь у відкритті недільних шкіл, а також Товариства імені Шевченка у Львові, небайдужість до громадської роботи.

У другому періоді історіографії – 1918 р. – кінець 80-х рр. XX ст. слід виділити етапи: 1) 20-ті – початок 30-х років XX ст. – період проведення політики українізації; 2) 30-ті роки – доба масових репресій та «ідеологічних чисток»; 3) повоєнна радянська доба; 4) зарубіжна україніка (представники української закордонної історичної науки). На кожному з цих етапів залежно від суспільно-політичної ситуації, змінювалося і трактування певних історичних фактів. Загалом у працях радянських істориків постать Єлизавети Милорадович ґрунтовно не вивчалася, натомість зустрічалися лише побіжні згадки про громадську діячку. Це пояснювалося ідеологічною позицією радянської влади стосовно дворянства, яке вважалося класовим ворогом, тож не вартим дослідницької уваги. Пріоритет надавався вивченню соціальної боротьби народних мас, класовим рухам, повстанням, війнам. Однак оминати своєю увагою пошанування суспільно-політичної ситуації в умовах ліквідації кріпосництва у 60-70-ті роки XIX ст., громадський рух у Полтаві, створення народних шкіл, читань, радянські дослідники не могли.

У роки проведення політики українізації 20-х – початку 30-х років XX ст. радянська ідеологічна наука ще більш-менш поблажливо ставилася до праць, в яких позитивно зображувалася картина діяльності представників дворянського стану. Це дозволило українському журналістові, драматургу, театрознавцеві Всеволодові Андрійовичу Чаговцю в історичних розповідях про Тараса Шевченка та вшанування пам'яті поета учасниками полтавської громади згадати і про роль у цьому Єлизавети Милорадович. Так, у травні 1861 року її члени посадили дуб на честь перепоховання митця, за що були розігнані царськими військами. Це був перший в Україні живий пам'ятник Т.Г.Шевченкові. В.А.Чаговець писав: «Були зроблені арешти і екзекуції, причому, за переказами, тілесному покаранню була піддана навіть одна з представниць дворянського стану, саме Милорадович, за особливо діяльну участь в організації «Похоронів дуба» [11, с.22-23].

Український історик Дмитро Граховецький свою ґрунтовну розвідку присвятив глибокому історико-статистичному дослідженню функціонування недільних шкіл на Полтавщині [12]. Учений неодноразово згадував про Єлисавету Милорадович, зокрема, характеризуючи створення нею шкіл для дітей та аналізуючи роль приватної ініціативи в їх створенні і діяльності.

У 30-х роках ХХ ст. настав час політичної реакції, репресій, пік яких припав на 1937-1938 роки («Розстріляне відродження»). Тоді, в період масового знищення української інтелігенції, було категорично заборонено досліджувати постаті класових ворогів – дворян, а тим більше – позитивно про них відгукуватися. Однак молодий викладач Полтавського педагогічного інституту Григорій Нудьга 1939 року почав збирати матеріали про Єлисавету Милорадович. Тоді ще були живі люди, котрі особисто знали землячку. Утім цікавість до постаті поміщиці, дворянки нашкодила дослідникові [13, с.65]. Г.Нудьгу було заарештовано і засуджено трійкою НКВС, а зібрані матеріали втрачені. На жаль, ми не маємо можливості ними скористатися, а вчений, очевидно, систематизував справді унікальні матеріали, спогади про Єлисавету Іванівну.

У п'ятому томі ґрунтового радянського видання «Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг.» про Єлисавету Милорадович згадано лише побіжно, її схарактеризовано як «гетьманшу», і неправильно названо ім'я: замість Єлисавети її нарекли Любов'ю Іванівною [14, с.340].

Історик педагогіки Геннадій Євгенович Жураковський, досліджуючи освіту в дореволюційній Росії, детально зупинився на характеристиці навчально-просвітницької діяльності полтавської громади [15]. На основі архівних документів, учений глибоко проаналізував організацію і діяльність недільних шкіл, видання підручників, публічні лекції, народні читання, спроби видання газети, здійснені полтавськими громадянами. Г.Є.Жураковський згадував і Єлисавету Милорадович як члена загальної шкільної ради полтавських недільних шкіл і очільницю жіночої школи при гімназії. Звісно, у праці замовчувалися українофільські настрої діячки.

Історик Євдокія Марківна Косачевська присвятила своє дослідження вивченню життя і діяльності історика, етнографа і фольклориста М.А.Маркевича. Дослідниця процитувала лист ученого, де він писав про те, що переслав Лізі Милорадович заборонені книги з Петербурга, які вона повезла за кордон, у тому числі і Герцена [16, с.232]. Тут слід принагідно згадати, що М.А.Маркевич і Є.І.Милорадович мали родинні зв'язки.

Постать Єлисавети Милорадович не оминула і представників зарубіжної україніки. Так, ґрунтовне дослідження присвятив їй відомий український історик, політичний діяч Дмитро Іванович Дорошенко [17]. Учений зібрав у своїх студіях важливу інформацію про громадську діячку та проаналізував історіографію дослідження її постаті. Він зупинився на походженні графині (уродженій Скоропадській), подав інформацію про її родичів і сина Григорія Львовича. Д.І.Дорошенко охарактеризував Є.І.Милорадович як велику патріотку, високо оцінив її діяльність у складі полтавської громади – видання українських книг, створення недільних шкіл, народних читань, добротинність. Учений деталізував факти про участь графині у створенні Товариства імені Шевченка у Львові, проаналізував її зв'язки із західноукраїнськими громадськими діячами. У праці, вміщеній у популярному науковому часопису «Хліборобська Україна», автор умістив портрет Є.І.Милорадович, який прикрашав зал урочистих засідань Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Аналізуючи праці представників зарубіжної україніки, слід зазначити студію Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко про громадську діяльність українських жінок. Серед подвигниць на перше місце «хронологічно й ідеологічно» авторка поставила Єлисавету Милорадович [18, с.140]. Дослідниця високо оцінила роль діячки в українському культурницькому русі 60-70-х років ХІХ ст. і заснуванні Товариства імені Тараса Шевченка, однак помилилася у році народження графині (замість 1832 вказала 1830 рік).

Українська письменниця, громадська діячка, активістка Союзу українок – найбільшої жіночої організації в Галичині Марія Струтинська присвятила свою розвідку життю і діяльності Єлисавети Милорадович. Вона вміщена в часописі «Наше життя», який видає Союз українок Америки. Дослідниця вказала на значну роль родини Скоропадських в історії України, зауважуючи що «після століть московського, польського і мадярського панування на наших землях, чимало наших провідних людей, відповідальних перед історією, втратили зрозуміння для справ України. Все ж таки жили ще тоді на центральних землях України численні нащадки української провідної верстви. Деякі роди, в тому числі рід Скоропадських, зберігали прив'язання до рідної традиції і були свідомі відповідальності за долю батьківщини» [19, с.3].

Представник зарубіжної української історичної науки, історик Олександр Петрович Оглоблін, досліджуючи історію Наукового товариства імені Шевченка, велику увагу присвятив і аналізу постаті Є.Милорадович. Учений розглянув її на тлі культурно-просвітницького життя Полтави, особливо підкресливши роль в утворенні Товариства імені Шевченка, а також поставив Єлисавету Іванівну у ряд тих представників родини Милорадовичів, котрі прислужилися суспільній справі і стали відомими громадськими діячами [20].

Аналізуючи українську історіографію доби третього періоду (початок 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні), слід зауважити, що на хвилі здобуття української незалежності постать Єлисавети Милорадович була повернута із забуття. Учені, журналісти, письменники, краєзнавці зацікавилися дослідженням життя і діяльності графині, у результаті чого з'явилася низка публікацій про неї.

Завідувачка відділу Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського Світлана Олександрівна Половнікова присвятила дослідженню постаті Єлисавети Милорадович свої ґрунтовні студії. Так, у першій з них під назвою «Волелюбна пані Милорадович» [21, с.14] авторка у стислій формі висвітлила основні етапи життєвого шляху графині, проаналізувала її оточення і погляди, визначила активну участь у суспільно-політичному житті Полтави. С.О.Половнікова вказала на цінність 20 листів Є.Милорадович до свого

племінника Григорія Олександровича Милорадовича, які демонструють її переживання, світогляд, погляди і виступають безцінним джерелом для вивчення постаті діячки.

У книзі «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І.Милорадович до Г.О.Милорадовича (186-1865)», вміщено фундаментальну біографічну передмову, написану О.Б.Коваленком та автором-порядником С.О.Половніковою [22].

У статті Вікторії Філіппович розглянуто життєвий шлях та культурно-просвітницьку діяльність патріотки Єлизавети Милорадович, охарактеризована її участь у справах полтавської громади та досліджено внесок у розвиток освіти та шкільництва на Полтавщині [23].

Полтавська історик Тетяна Прокопівна Демиденко присвятила розвідку висвітленню ролі Є.І.Милорадович у контексті просвітницької діяльності полтавської громади [24]. У своїй статті дослідниця з'ясувала походження видатної краянки, формування її світогляду, родинне оточення, основну увагу зосередивши на аналізі на суспільно-культурницьких досягнень.

Львівські дослідники Анатолій Бурдейний і Олександр Лісняк присвятили свою студію біографічним відомостям про Є.І.Милорадович, уміщеним у архіві українського письменника, фольклориста, літературознавця, історика української літератури Григорія Нудьги. Автори високо оцінили роль Є.Милорадович в історії, особливо вказавши на пожертву коштів на відкриття Товариства імені Шевченка у Львові [25].

Постать Єлизавети Милорадович не оминули увагою дослідники історії жіноцтва. Українські вчені Світлана Руда [26] і Людмила Смоляр [27], аналізуючи участь жінок у роботі наукових товариств і громад, вказали на провідну роль Єлизавети Милорадович в українському суспільно-політичному русі.

Відомий український історик Василь Іринарович Ульяновський, аналізуючи еволюцію поглядів історика, археолога, етнографа Володимира Антоновича, не оминув увагою і постать Єлизавети Милорадович, адже вона підтримувала зв'язок з ученим. Дослідник порівняв погляди, методи досягнення цілей та кінцеву мету боротьби представників полтавського громадського руху і «хлопоманів» (до яких і належав В.Антонович). Зрештою, В.І.Ульяновський дійшов висновку: «Милорадовичка представляла «панське українство», для якого головним було питання державної влади, зміни системи політичного управління – тобто той ракурс національної ідеї, котрий «хлопоманами» не сприймався» [28, с. 141].

Історик Наталія Семергей присвятила свою працю освітній діяльності полтавських «громадівців». Історик глибоко проаналізувала постать Єлизавети Милорадович у контексті функціонування полтавської громади, визначила її роль у відкритті недільних шкіл, виданні книг, заснуванні бібліотеки для народу і проведених народних читань, а також схарактеризували добродійну діяльність [29].

Історик Віктор Дудко у вступній статті та коментарях до публікації листів Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського висвітлив діяльність полтавської громади [30]. Хоча дослідник конкретно не говорив про Єлизавету Милорадович, однак важливо було побачити її оточення, конкретно соціально-політичну ситуацію, в якій діяла жінка.

Український політолог, філософ і поет Максим Миколайович Розумний, будучи студентом, захопився постаттю Єлизавети Милорадович і опублікував статті, в яких надзвичайно відгукувався про рівень національної свідомості діячки, її боротьбу за українське слово і діло [31].

Полтавські краєзнавці Віра Жук [32] і Людмила Саприкіна [33] розглянули історію цвинтаря Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, де була похована Є.Милорадович. Дослідниці подали короткі біографічні відомості про неї, високо оцінили багатогранну культурно-просвітню діяльність землячки.

Полтавські історики Олександр Андрійович Білоусько і Володимир Іванович Мирошніченко, готуючи пробний посібник для учнів 9 класу з курсу «Історія Полтавщини», вмістили матеріал про полтавську громаду і участь у ній Єлизавети Милорадович. Педагоги акцентували увагу на її українофільських настроях і активній громадській позиції [34].

Полтавський письменник і літературознавець Петро Петрович Ротач, дослідуючи полтавські стежки Т.Г.Шевченка, у своїй праці «Біля гнізда соловейка» кілька сторінок присвятив і діяльності полтавської громади [35]. Краєзнавець звернув увагу читачів на епізод з «похороном дуба» на честь перепоховання поета, згадавши при цьому й активну учасницю громади Єлизавету Милорадович. А у своїй ґрунтовній статті під назвою «Спасибі, мамо, спасибі навіки!». П.П.Ротач систематизував біографію, формування світогляду та охарактеризував суспільні справи графині [36].

Постать Єлизавети Милорадович не оминули увагою і полтавські журналісти. Так, член Національної спілки журналістів України Іван Микитович Наливайко у збірці нарисів у рубриці «Шляхетні жінки» називає громадську діячку серед інших небайдужих мешканок тогочасної Полтави як велику благодійницю [37]. Автор високо оцінив патріотизм Є.І.Милорадович, її активну участь у громадському житті і полтавській громаді.

Полтавські журналісти Алім Рясний, Зінаїда Матяшова і бібліотечний працівник Надія Требіна свої статті, вміщені в періодичних часописах, присвятили дослідженню постаті Єлизавети Милорадович [38]. Журналісти акцентували на тому, що вона зробила багато для духовного відродження Полтави й України загалом та закликали зберігати пам'ять і гідно пошановувати краянку.

Зарубіжний український історик, мовознавець, організатор української науки у світі, засновник і довголітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, співзасновників Міжнародної асоціації українців Омелян Йосипович Прицак ґрунтовно дослідив генеалогію родини Скоропадських [39]. Окремий нарис він присвятив і Є.І.Милорадович, з'ясував її походження, а також розглянув діяльність на ниві просвітництва.

Короткі біографічні дані про Єлизавету Милорадович містяться в різноманітних енциклопедичних довідниках [40]. Такі статті включають у себе стислі відомості про графиню, лаконічно висвітлюють основні етапи її життя та діяльності.

Отже, комплексні розвідки про постать Є.І.Скоропадської-Милорадович в українській історіографії досі не існує. Учених цікавили різні аспекти її діяльності: одні акцентували увагу на її участі в полтавській громаді, інші – ролі в утворенні Товариства імені Шевченка. Очевидно, настав час здійснити всеохоплююче, систематизоване дослідження місця цієї багатогранної і неординарної жінки у національному культурному і соціально-політичному житті другої половини XIX ст.

Джерела та література

1. К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка / К. // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70; Конисский А. Из Полтавы / А. Конисский // Черниговский листок. – 1861. – № 2. – С.12-13; Конисский А. Мужская ежедневная школа в Полтаве / А. Конисский // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – С.26-27; Конисский О. Дмитро Пильчиков / А. Конисский // Зоря. – 1894. – № 4. – С. 92-93; Конисский О. Нанські граматики / О. Конисский // Основа. – 1861. – № 1. – С.77; Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С.149-152; Переходовець О. (псевдонім Кониського О.Я.) З Полтави / О. Переходовець // Основа. – 1862. – Лютий. – С. 52-54.
2. К. Єлизавета Іванівна Милорадовичка / К. // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.
3. Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С.149-152.
4. Хропаль. С Полтави. 15 (27) марця р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) / Хропаль // Правда. – 1890. – № 4. – С.57-58.
5. Грушевський М. Наші товариства. Наукове товариство імені Шевченка / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 3. – С.184-200.
6. М.Г. Олександр Кониський / М. Г. // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – 1900. – В. I. – С.21-29.
7. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 / К. Студинський // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С.6-40.
8. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада / М. Гніп. – Х.: Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – 235 с.
9. Известия с Дуная // Полтавские губернские ведомости. – Неофициальная часть. – 1854. – 31 марта (№ 13). – С.97-102.
10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. – К.: Типо-Литография «С.В.Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л-О). – 824, 20 с.; Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благодетели. Опыт краткого биографического Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами / Предисловие В.А.Мокляк / Иван Францевич Павловский. – Х.: "Издательство САГА", 2009. – 308 с. (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Т-во Печатн. Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914).
11. Чаговец Вс. У могилы Шевченка (Исторические повествования) / Всеволод Чаговец. – К.: Трест «Киев-Печать», 1928. – 53 с.
12. Граховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1962) / Д. Граховецкий // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С.51-73.
13. Бурдейний А. Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка / А. Бурдейний, О. Лісняк // Вісник Львівського університету. Серія: філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С.65-67.
14. Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М.: Наука, 1970. – Т. V. – 375 с.
15. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Геннадий Евгеньевич Жураковский. – М.: Педагогика, 1978. – 160 с.
16. Косачевская Е.М. Н.А.Маркевичи (1804-1860) / Евдокия Марковна Косачевская. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 286 с.
17. Д-до Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (До 35-х роковин її смерті) / Д. Д-до // Хліборобська Україна. – 1925. – 1924-1925. – Кн. 5. – С. 284-288; Дорошенко Д. Єлисавета Скоропадська-Милорадович // За всенациональну єдність. Збірник / Д. Дорошенко. – Торонто, Канада, 1983. – Ч. II. – С.125-130; Дорошенко Д. Єлисавета Скоропадська-Милорадович / Д. Дорошенко / Україна. 1918. Гетьманат / Упор. М.Новицький. – К.: Український літопис, 2003. – С.107-113.
18. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Наталія Полонська-Василенко. – Вінніпег-Мюнхен: Накладом Союзу Українок з фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. – 160 с.
19. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович / М. Струтинська // Наше життя. – 1973. – № 5. – С.3-5.
20. Оглоблін О. Наукове товариство ім. Шевченка в історії України / О. Оглоблін // Український історик. – 1977. – № 3-4. – С. 5-13.
21. Половнікова С. Волелюбна пані Милорадович / С. Половнікова // Жінка. – 2006. – № 1. – С. 14.
22. Коваленко О.Б. Передмова // «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І.Милорадович до Г.О.Милорадовича (186-1865) / Упорядник С.О.Половнікова; Відповідальний редактор О.Б.Коваленко / О. Б. Коваленко, С. О. Половнікова. – Чернівці: Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С.3-21.
23. Філіпович В. Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович / В. Філіпович // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – Полтава, 2010. – Вип. 1. – С. 131-136.
24. Демиденко Т. Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50-60-ті роки XIX ст.) / Т. Демиденко // Слов'янський збірник. – Полтава: Слов'янський клуб, 2006. – Випуск 5. – С. 58.
25. Бурдейний А. Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка / А. Бурдейний, О. Лісняк // Вісник Львівського університету. Серія: філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С.65-67.
26. Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4-5 листопада 1995 р. / С. Руда. – Дніпропетровськ: ЗАТ видавництво «Поліграфіст», 1996. – С. 13-16.
27. Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад / Л. Смоляр // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 76-90.
28. Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами / В. Ульяновський // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117-145.

29. Семергей Н. Освітня діяльність полтавських «громадівців» / Н. Семергей // Рідний край. – 2001. – № 1. – С. 99-102.
30. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / В. Дудко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178.
31. Розумний М. «Гетьманша» / М. Розумний // Криниця. – 1990. – № 4. – С. 7; Розумний М. Гетьманша / М. Розумний // Наука і суспільство. – 1990. – № 12. – С. 80-81.
32. Жук В.Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями / Віра Никанорівна Жук. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. – 248 с.
33. Саприкіна Л. До проблеми створення довідника «Полтавський некрополь» / Л. Саприкіна // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства. – 2002. – Т. 9. – С. 406-422.
34. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок ХХ ст.): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи / О. А. Білоусько, В. І. Мирошніченко. – Полтава: «Оріяна», 2003. – 264 с.
35. Ротач П. Біля гнізда соловейка / Петро Ротач. – Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. – 160 с.
36. Ротач П. «Спасибі мамо, спасибі навіки!» / П. Ротач // Демократична Полтавщина. – 1993. – 11 березня. – С. 2.
37. Наливайко І.М. З глибини віків відлунюють малинові дзвони / Іван Наливайко. – Полтава: Б.в., 2001. – 127 с.
38. Рясний А. Сумна доля композитора / А. Рясний // Зоря Полтавщини. – 1996. – 14 травня. – С. 4; Требіна Н. Та, що світло в темряву несла (до 170-річчя від дня народження Єлизавети Милорадович) / Н. Требіна // Полтавська думка. – 2000. – 18-24 січня. – С. 7; Матяшова З. Її називали «Гетьманшею» / З. Матяшова // Полтавський вісник. – 2012. – 13 січня. – С. 6.
39. Прицак О. Рід Скоропадських (Історично-генеалогічна студія) / Омелян Прицак // Режим доступу: <http://lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua2.html>; Прицак О. Рід Скоропадських / Омелян Прицак // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – 399 с.
40. Ротач П. Милорадович Єлизавета Іванівна / П. Ротач // Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – Кн. 2 (Л-Я). – С.97-98; Генік С. 150 видатних українців / Степан Генік. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 236 с.; Козуля О. Жінки в історії України / Олесь Козуля. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 255 с.; Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи / Олександр Луговий. – К.: Дніпро, 1994. – 335 с.; Милорадович Єлизавета // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В.Кубійович. – К.: Глобус, 1996. – Т. 4. – С.1534-1535; Громади // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А.В.Кудрицький. – К.: Українська Енциклопедія імені М.П.Бажана, 1992. – С. 218-219.

Петренко І. Н. Єлизавета Милорадович (1832-1890) в українському громадсько-політичному русленні (к історіографії проблеми)

В статті аналізуються дослідження, присвячені відомій українській дворянці, меценатці, громадській діяльниці, одній з заснователів Товариства імені Т.Шевченка во Львові Єлизаветі Іванівні Милорадович (1832-1890).

Ключові слова: *Єлизавета Милорадович, полтавська громада, воскресна школа, благодійність, громадсько-політичне руслення, Товариство імені Т. Шевченка во Львові.*

Petrenko I. M. Elizabeth Miloradovich (1832-1890) in the Ukrainian political movement (to a problem historiography)

The historiography of researches about the known Ukrainian noblewoman, philanthropist, the public active figure, one of founders of Society of a name of T. Shevchenko in Lviv, Elizabeth Ivanovna Miloradovich (1832-1890) is considered in the article.

Keywords: *Elizabeth Miloradovich, the Poltava bulk, Sunday school, philanthropist, political movement, Society named for T. Shevchenko in Lviv.*

УДК 930.2:94(477.51)“18/19”

А. С. Руденко

П. Я. ДОРОШЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК ТА ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДІВ

У статті аналізується діяльність чернігівського краєзнавця та громадського діяча Петра Яковича Дорошенка у справі збереження та популяризації архівної спадщини козацько-старшинських родів. Розглянуто історію його співробітництва із відомими істориками та представниками українських дворянських родин у питаннях дослідження та публікації матеріалів з історії України.

Ключові слова: *генеалогія, Гетьманщина, дворянство, фамільні архіви.*

Рід Дорошенків посідає особливе місце в історії України. Він дав нашій країні двох гетьманів у XVII ст. та декількох учених та громадських діячів у XIX-XX ст. Чільне місце з-поміж представників цього роду посідає Петро Якович Дорошенко. Останнім часом постає відомого краєзнавця та громадського діяча все більше привертає увагу дослідників, однак, його діяльність в напрямку збереження та дослідження архівів нащадків козацької старшини висвітлена фрагментарно. Окремі аспекти висвітлюються у працях Н. Герасименко [1], Г. Папакіна [2], В. Томазова [3], В. Ульяновського [4], однак і досі актуальним залишається завдання всебічного вивчення цієї проблеми.